

POKÉ'EXA ÛTI - VÍPUXOVOKU: POKÉ'EXA – VIPUXOVOKU PÂNANA

Paulo Baltazar¹ e Celma Francelino Fialho²

¹ Doutor em Geografia pela FCH/UFGD, Mestre em Ciências Sociais (Antropologia) pela PUC/SP, docente do CPAQ/UFMS professor da Licenciatura Intercultural Indígena (CPAQ - UFMS). E-mail: paulo.baltazar@ufms.br

² Doutoranda em Estudos de Linguagem pela FAALC/UFMS, Mestra em Educação pela UCDB, docente do CPAQ/UFMS professora da Licenciatura Intercultural Indígena. E-mail: celma.fialho@ufms.br

Itátane

Eneporá ikene yutoeti êho ra ihíkavoti kóahati geografiana kopénoti, oposikoati yutóxea éxetina inâ turixovo ne itátane poké'e Toné yoko Ipéakaxoti, koane itukinoati isoneu ikeneke póhuti sendu xonae, kixoku ovoeahiko ne ko'óvokuti yane paheokono óvea. Enepone nâti pahukôati óvea yane ipuxovokuhiko oposíkoati kixoaku íhikaxea ne ko'óvokuti vo'óku ipakápaku ya pitivókoke éxoane óvea kutipasí koeti purútuye ovóhikoti ya pitivokoke. Motovâti vitóponea yutoxea, kámokenoponoa ûti ne yéketeno koane hóvenoeno, ko'óvokutihiko motovâti véxea koeku inâ turixovo ra vipuxovoku Pânana, xané kixoti ápeyea ruâna koane quadrahiko, kuti koetine kixoku itúkeovo ko'óvokutihiko pitivokoke. Kóinokeneye, vo'óku itúkeovo Serviço de Proteção aos Índios (SPI) pahukoâhiko kixoaku ne ovokuhiko ya turíkuke século XX. Yâne ikeneke póhuti sendu xoena ikene pahúkea SPI kixoku óvea ne ko'óvoutihiko ya vipuxovokuke Pânana, kó'oyene ípokovone kixokuhiko, hóuxo koeponehiko ne hánaitinoe familiana, ukeati xoko xe'éxaxapa koene amósenohiko, motovâti noixeokonohiko, exeokono enó'iyea xâne híyeuke ne familia. Motovâtima éxeokono, itúkinoahiko îha, hane ikó'itukexopo yonópoku ihá familiana, iháxopeati vîla.

Palavras-chave: Aldeia Bananal, Terena, socioespacial, território

Abstract

This work is the result of research in indigenous geography seeking to describe the historical process of the creation of the Taunay/Ipegue indigenous reserve and aims to analyze the consequences of socio-spatial organization after more than a century of the

imposition of the official cartography of the Brazilian state. In this context of practicing indigenist policies for the Terena, if not only to integrate and assimilate within a set of plastic life in urban molds. In order to achieve the results, interviews were carried out with leaders living in the Bananal village, analysis of the space as a place of residence, dialoguing with several elders who are former residents to understand the socio-spatial and cultural impact caused by the format of streets and blocks, typical of an urban area, imposed through the Indian Protection Service at the beginning of the 20th century. With this, after a century of SPI configuration, the result points to a new socio-spatial production on the place of residence of the Terena of the Bananal village where the extended families are currently concentrated around the central nucleus of the village, seeking to concentrate the offspring, greater political visibility through family grouping, identifying themselves as villages using the family surname most of the time.

Key words: Aldeia Bananal, Terena, socio-spatial, territory

Tûri

Eneporahiko tērenoe anekoya uhá koeti poké'ëxa Kidávana koane ya Mato Grosso do Sul. Koane ne vemóu tērenoe ihái poeheveke koahati *Aruak*, úmoti éxetina koane vékokune opósiheyëa motovâti kótiuïkea poké'ëxa úkeatikone túmune isukókoti kaxeono (1864 – 1870).

Ukeatikone inâ apê ra tērenoe hiko, ápenehiko kúxoti exone motovâti éxokopea xe'éxaxapahiko poeane ámorihiko uhá koeti ne kixovoku itúveovo ápeyëa, kutípone, yoko kixoku yúhoïxëa ra mêum.

Enepone kuxoti éxonehiko ne tērenoe hiko, inúxotike êno hixópea koane ivóko'okea itóvokune kohêe, hékere, koane téyöa ne ovâti híyëuke uhá koeti yara kúveu mêum, motovâti itoponea ne exónëti. Ako tôpi kó'iyëovoku ne kuxoti exónëti, ápe exôati pohúxinovati, koane aneko exónëti hi'ime koe éxoeokono, itëa ne ko'éxonëti hiki opósiokoa kixoaku éxëa uhá koeti xanehiko enepo áva konokoati koane enepo ape oposíkoati ne kuxoti exónëti.

Enepone éxonehiko kopenotihiko

hane úkea kúveu mêum, enepo xomo ivokó'okoa motovâti éxëa yoko motovâti éxëa kixoku itukeovo, motovati hókea yoko téyëa kixovoku ne mêum. Kónokoa téyëokono ne pôreo ne mêum, ikó'itukëxëono kalihú koeti, motovâti áko'oyëa auke'e.

Enepora vemóumveopono yútoe viyëno antropólogo Gersem dos Santos Luciano – Baniwa koyúhoti koeku ra mêum:

Ya isonouke kopenoti eneporá mêum piá koe, vo'oku ápe ra noixonehiko úti ina keno 'óko ákoti naixá úti ra okovótihiko, itëa hinókokuke pohú koepone. Itëa ne apêti omíxone yoko akoti omíxone koane kanáuti yoko koipíhapati ainovo apêti ya kuveu mêum. Kuteâti koeku póhuti nonéti ápe koipíhapatina ou itukovo ênoum éxëokono énomone koyonôa ne póhuti kóiyëovoku nonéti hiko (LACED, 2006, p. 173).

Enepora yutóeti kuteati ra kopénotihiko, kuteanemaka tērenoe anêkomaka kixoku téyëa ne énoum poké'e kuteanemaka ne kúveu mêum. Enepone ohókotihiko yúhoïkoa ne kuveu mêum koane ne maka ne hiyokéxoti ínönëxino va ne úkeaku yupóniti, kuteanemaka úkeaku kásati, kiyoi kaxe yoko úkeaku ne ihunóvoti, énomone

ihaxone purutuye etnocardeais.

Kónokoamaka koyúhoyeokono ne tēnoe ainovo apêti kuxoti exoneti xokoyoke, exoati kixóvoku ra mēum koane kixovoku itukeovo. Ako inátapa okóvo vo'ókuke anêkone tutíkuke uhá koeti kixóekone ne mēum koane kixokonuku koyoneokono, maka ákone malíka uké'eyeaku íparaxeovike ne mēum.

Poínu koekuti, enepone kopénotihiko ako kixovoku kóturikeovo kópoeakea ne óvohikoku, vo'ókuke ne pahúkotihiki ikutipasakoati kuteati kixoku oveahiko ne purutuye ya pitivóko. Itea ne kixoku óveahiko ne kopénotihiko êno évokeovo yane kúxoti kixoku itúkeovo, kuteati koeku éxokopea xe'exaxapa ne éxone yekotenohiko xâne kuteâti koeku ya kavanêke yoko xeo óvokuti enepo nōo névoa itúkoti tûiti ne sêno kopénoti óvoku imókea yoko imokoku xe'éxaxapa.

Énomone, novókoxovo motovâti vitukinoa visóneu kixoku óvea yoko kixoku ko'óvokuyea mekuke ne viyenoaxapa íhahiko Pânana. Koane vévoe kixoku kúxoti vitukeovo vo'oku poeá koeti kixoku ovohikoku ne kúxoti xanehiko.

Yanê, noixokono ikénepoke póhuti sendu xoena, enepora kopénotihiko háne óvo ovoku xoko páhuinokono óvea, páhuinoa Serviço de Proteção aos Índios, ite ápepo ínamati kixoku ovópea ne ko'óvokutihiko yane vípuxovoku Pânana.

1. Turixovope ra itátane Poke'é Toné yoko Ipeakaxoti

Tumúneke turíxeovo de okopókokoti íhahiti Tríplíce Aliança (1864 – 1870), enépone pulítikana kopénoti anekoti áha, ukeâti xoko

ípuxovoku Mato Grosso, hane kahá'a itúkea ípuxovokuhiko kopénoti, itea xe'ó koene turixovone ne okopókokoti. Yara xápa isukókoti, kónokovone kotóxoti poké'exa, háne oposíkokono húndaruhiko koatí kahá'ati huvó'oxea koane kotíxea poké'exa tuku kixoti hinókoku .

Yara kuteati koeku, poéhane rê'i ápe êho, kene kopénotihiko évoko poké'exahiko, vó'oku héu koeti ne poké'e ovoti xe'oke oyonókuti, héu kíxoa ko'óyonokuti imoâti.

Yára kixovókuti, motóva kó'yeya úti ákoyea itúkapu purútuye inuxo ko'óvokuyea, itea kopénotihiko itukóvo inúxotihiko ko'óvokuti yara poké'e, vo'oku poké'exake óvo ya pitívoko koahati Miranda, kúteane ápenehikomaka ne kopénoti xoko pitivóko koahati Kídavana/MS, enepone kopénotihiko inúxotine ko'óvokuti yara pí'âti pitivóko, omeátineke ko'óvokuheahiko yane poké'exa.

Ítea , háina áha natíhiko éxokea koati itóvoku poké'exa ne kopénotihiko, pó'itihiko áha: inúxoti ahá'ino kopénotihiko, énomone ne kalíhuxea poké'exahiko, motovâti indúkoa épemone ne kopénotihiko kó'yeya, itúkuvoti ákoti omótovo okovo kopénotihiko ya itóvoku poké'exa, itea , énomonehiko ne ko'óyonokuti veyôa itátane poké'exa ne kopénotihiko. Yane:

Yá nóve hôra ya yupóniti yaneko káxe vinti sétina sétemburu yá xoénae mil novecentos e cinco, decimo septimo da Republica, yaneko íháuti "Pânana" éneponehiko xanéhiko apêtiya kuteâti Major d'Engenheiros Candido Mariano da Silva Rondon; Coronel Manuel Antonio de Barros éxoti koêku koane inuxínoti kopénoti Têrenoehiko, énomone ne Terente Coronel Estevão Alves Correa e Tenente Francisco Pereira Mendes íhae xé'o itátane poké'e ípuxovoku íkae Ípegue yoko áko'o ne

Coronel José Alves Correa, digo, José Alves Ribeiro ihaemaka xé'o itátane poké'e (...) héu koeti xanéhiko apéti ako ópohuina okopâti itóvoku ne itátane poké'e Ípegue, hêruoe neko ihíxoti poké'e (Engenheiro) páhoe governo Estadual. Koane koéhiko ákoyea ópoeha okopâti enepo haká'a koane akutípoa itóvoku hinókoku ne itátane poké'exa Ípegue yutoéti koyuhópetike. (HORTA BARBOSA, 1905, p. 27, Proc. 0981/82, FUNAI, Brasília).

Nóxokonone, kaná'uyea ne exetínati vó'oku éxokovea ihíkaxovâti Vargas (2003), enepo ne Marechal Candido Mariano da Silva Rondon véko poké'exake Taunay/Ipegue, ya xoénae na 1905, háne itúkovo, oposíkti kopénoti ovóxe ko'ítúkeinoati motovâti itúkea ne kóahati linha telegráfica. Énomone, kónokinoa itúkea koane kousexea yoko uké'exea ne okopókokoti vó'oku poké'exahiko, kónokoa éxokea úkeaku koane hinókoku yoko háxa ne oyonókuti motovâti haxákevo itátane poké'exa ne kopénótihiko Têrenoe, motovâti úhepeyea óvea koane uké'eyea ne okopókokoti ko'óyonokuti yoko kopénótihiko.

Itea, énepone ítukeye Rondon haxákea koane éxokea itóvoku poké'exa ne kopénótihiko yaneko 1905 áko kaúhepeka koane ako aúnatinoa isóneu kopénótihiko, vó'oku eneponehiko itátane poké'e óvokumekuhiko ne kopénoti ako ípihakana yane ínamatipo herúroeti. Énomone, ákoino itápana ne mani áha ne kopénótihiko, kuti koene póhutine hêruruxea itóvoku kónoko itúkea, motovâti hó'uxo kó'iyea ne kopénótihiko xokoyoke ne kâlihuti itátane poké'exe hêruruxinokonoke ne Têrenoehiko.

Yara kuteâti koeku, enepone

pahúkotihiko kahá'a éxokea óvoku koane ókoku pêno ne Têrenoe, kúteane, koati exókoati, enepone óvoku kopénoti, koane, ko'ítukeyea xoko oyonókuti óvohikoku váka. Nóxeake pahúkotihiko, kousexoane isóneuke ne okopókokoti vo'oku poké'e, itea xoko kopénótihiko Têrenoe, ako takápapu ne itóvoku ne itátane poké'e hêruruenokono, vó'oku ainovo ákoti itukapu kopénoti herurúxo ne poké'e. Kuteâti koeku, êno itátane poké'exa évoe ne kopénótihiko háne namukópa ko'óyonokutihiko, anêko ne kúxoti ípuxovoku kopénótihiko koehati *Naxedaxe*¹, ou *Natakaxe*², hane óvo kúveuke kuxoti oyonókuti koahati Fazenda Esperança.

Motóvamaka komómea úti, xoko Estado, usónemaka itóvoku ne itátane poké'exa kopénótihiko Têrenoe, ákone okopókokoti vó'oku itóvoku ne itátane poké'e, itea ne kopénótihiko pó'iti kíxoaku nóxe ne poké'e, itátane poké'e, koane ne óvohikoku, ako malíke'eka kíxoaku isóneunoa yane pahúkotihiko.

Enepone Têrenoehiko hára koe isóneunoa ne óvokuhiko, háina póhutine hêruruxinokonoa, itúkeovo ítukene koane ko'óvokuyea yane xoko itátane poké'e, itea háne kahá'a éxopeokono kúxoti kíxoku itúkeovo, motovâti ákoyea kuríka ne éxone, motovâtimaka píkea koane éxea kixó'ekone ne mêum yane kúveu itátane poké'e ípuxovoku kopénótihiko, motovâti kóyeyeaneke ikó'itukexea koane éxea yoko pikea héu koeti ovâti ra kúveu mêum.

2. Poké'exa Úti

Ápe kúxoti yutoeti koahati ata ya vinte e sete de setembro de mil novecentos e cinco, ya Pânanake, énomone óvo yutóxeokono xapakuke

¹ Naxedaxe – emôum Vayúkuluti, kixó'ekoti itómíne xikíxina ne orópeuti váka.

² Natakaxe – íhaxeake têrenoehiko ne Naxedaxe.

houxóvoti, énomonemo yutoxóvo ra ipúhikope itátane poké'e ituke kopénotihiko koehati Tone yoko Ipeakaxoti. Itea ápeyea ra itátane poké'e háne unâti koeku ko'oyonokuti vó'oku éxoahé itóvokumo ne kunoe poké'e kene ra têrenoehiko pohu kali itátane poké'e porexokono motovâti sikovo ko'iyehiko. Poxoó itopona kalihú koiyea ehóhiko yane poké'e vo'oku ako malika ne mani vékoku homóxeovo, êno poké'e ákoti kunuxapapu ituke ne kopehotihiko. Itea ako kixovokuhiko vo'oku pahuitimaka kó'iyeaneye ne natihiko.

Koane kónoka yutóxeovo kixoku ápeyea ne itátane poké'e poké'xa Tone yoko Ipeakaxoti, vo'oku kúxoti épemone kuxotihiko têrenoe kunúxoepovo ne itátane poké'e. Itea motovó koepoa ne xoinae 1905, kuteati koeku emôum ne ata yaneko apêe hoúxovoti ko'oyonokuti, kopenoti yoko vooku kónokea koitukeinoâti ra Rondon motovati huvó'oxea yane Comissão de Linhas Telegráficas.

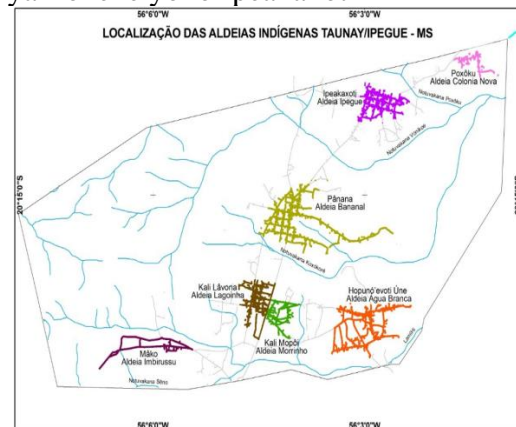
Itea enepone têrenoehiko ahúkoti ya isoneuti vo'okuke namú kixoane ne ponekono itatane poké'e motovâti ápeyea kali poké'xa, koe emôum ne têrenoe koehati Eloy Amado (2019). Koane ápemaka ra havâva vékoku emôu purutuye koehati linha telegráfica vekoti kúveu kúxoti poké'xa ûti, énomonemaka kuti'ino namukoatihiko ne itátane poké'e, motovâti katiukea ne itátane poké'e yanêe túmune motovati heu koepea namukopeahiko ne kúxoti poké'e.

Enome koe itukinoa isoneuhiko ne pahúkotihiko purútuye, úsone vitukeinoa koehiko, kuteâti koeku kunuxopane ne itátane poké'e, óvohikokumo ne têrenoe ákoti tópi ovohikoku. Koane kaháinoake hó'uxopea ne kopénotihiko vo'oku

kaháti itukea ho'úxopovoku kopenoti motovâti itukeovo uhé'ekoti yoko hókeekono kixoku itúkeovo ne ko'óvokuhiko ya Tone yoko Ipeakaxoti. Inâ kunuxovo ra itátane poké'e poehane ipuxovoku Pánana yoko Ipeakaxoti apê novoke ene óvohiko ne kopenotihiko.

Vo'oku itukeovo itátane poké'e yoko motovâti éxeekono óvoku ne Tone yoko Ipeakaxoti ene vípihinoa ya mapake xané kixoti seti koeti vipuxovohikoku. Úkeati inâ kunuxokono ra itátane poké'e anú'ukone póhuti sendu xoena, koane itukeahivo poi ovohikoku motovâti itukea kâvane ukinoaku nîka, yoko konoti óvohikoku ne koisokuneti motovâti pohú koyeyea ne ovokuke vo'oku ixomone, ipixau yoko ipíxaxopehiko.

Nonêti 1: Óvohikoku ípuxovoku têrenoe ya Toneke yoko Ipeakaxoti

Fonte: Paulo Baltazar – março de 2022.

Kunuxópovone ne itátane poké'xa Tone yoko Ipeakaxoti yaneko xoane 1905, pohu kali 6.461 hectares koe itóvoku, motovâti ikó'itukexea têrenoehiko itea ituke rêi ra poké'e. Itea itúkinoa nâatina Mato Grosso koyúhope ra poké'e ukeâti yaneko kaxena 23 de novembro de 1965, koe yútoe ra Vargas (2011).

Yane turixópovotinemo kixoku itukeovo ne têrenoehiko, vo'oku

ópotinemohiko ya itataneke poké'e ákoti apayáine itea itukevopo Rondon teyókono. Yanée évokone kixoku itukeovo kuteati koeku kixoku nóvokoxea nâti, kixoku itukea kâvane, kixoku ko'óvokuyea vo'oku konókotine kutípea emôum pahúkoti purutuye koeahati chefe, koítuketi ya SPI. Konótinemo ípokeovo kixoku itukeovo vo'oku apêtine pahúkoti, vo'oku ako purutuye pahúkoti tumuneke kunuxeovo ne itátane poké'e, poehane ne natihiko têrenoe.

Konuxóvone ra itátane poké'e Tone yoko Ipeakaxoti, kotiuikone óvea ne têrenohiko, turixóvotinememo ápeyea poínuhiko óvohikoku têrenoe vo'oku xu'ínatine xane xoko ípuxovokuhiko. Koeku píhea ne kaxehiko koane ákoyea apáyaina ne poké'e, itea poi koeku katiuiko óvea motovâti vîhaxea *Poké'ixa úti*, vo'oku veopono kixoku itukeovo úti têrenoe yara poké'ixa úti.

Énepone íhaxone poké'e úti têrenoe, hane puyákovo vokóvo itátane poké'e yara inuku poké'e xané kixotihiko ovâti hiyeuke kuteati koeku kipíhapatina ne ovâtihiko. Poke'éke úkeahiko ne têrenoe koe ne exetinati, énomone itukinovo úkeahiko éxone kuteati kixou nó'iyea, óvoku, óvohikoku xâne, óvohikoku koipíhapatati, óvokihoku kutiponeti, óvoku ipúhikoku koane yonópoku ivokóvo, óvoku turixovo óhokea, úkeako kali nîka, óvoku ihikaxovoku inámatihiko têrenoe, óvoku éxokopea éxonehiko ne kúxoti xâne yoko poínuhiko exóneti.

Xapakuke têrenohiko, kutea ákoti itukoake ne íha yoko itóvoku ne itátane poké'e koahati reserva vo'oku emôum ke purutuye koyúhoyeovo, itea vo'oku nókone kixeahikoye kúxoti nâti têrenohiko, motovâti koitiukea ne itátane poké'e. Eneponé poké'e ainovo itátakexene oyonókuti óvohikoti

xeókuke vípuxovoku. Itea hainamaka kixo'êkoti elókeyea okovo ne natihiko têrenoe yane itovoku kali kunoenokono, vo'oku éxoahiko itóvoku ne kúxoti poké'e ákoti kunuxápapapu, ainovo koepone oyonokuti.

3. Kixókonoku yutoxóvo

Motovâti itóponea áha, kónoko yónea kúveu Pânana motovâti komómea *in loco*, yúho'ixo koane épemo'iko kúxotihiko nâti, épemo'iko yékotenohiko ko'óvokuti, komóma ne nonêti véone satélite háne huvo'óxo koehati cartografia mental kainámakopâti kixoku itúkeovo ne ovokútihiko motovâti ápeyea inámatipo isoneuti koane inámatipo kixoku komómeokono

Enepone itúkeokono ne cartografia social na ípuxovoku kopénotihiko koati únati vó'oku êno éxokone koane opósikoa éxonehiko ne kopénoti éxetina Pânana, ákoti itukapu úsoti mapa, kuteati koeku xoko cartografia oficial, itea itúke ihikaxovatihiko kahaine kixoti kopénotihiko.

Xoko Almeida (2010), "kixóekone ne cartografia social, háine póhutine itúkea úsoti mapa ukeâti xoko purútuye, itea konókoti ho'úxo kó'iyea itúkeovo". Énomone kónokinovo, koane nóxo kónokea ápeyea natíhiko koane yékotenohiko Têrenoe koyuhoâti koane exókoati ponóvoku éxetina ne Pânana motovâti iyúseyeexo mapana koane óvohikoku ne ovokútihiko kúveuke ne ípuxovoku.

4. Vipuxovoku Pânana

Nóxeokonoku, enepo komomókono ne mápa yára yutoéti, éxokoa kixoku itúkeovo koane óvea ne

éxone rêi pahukoahiko ne ko'ovoti itukea óvoku ákoti ahikaka, apêti rûana. Enepo anahíxovone Xumono yoko Sukrikiano kóyenoponehiko mani ákoti omotóva kó'iyeaneye, énomone ápeino orixókokoti, isukókoti vo'óku akó'otine teyakaka yane kixoku kuxoti vitukeovo têrenoe.

Yaneko apêe houxóvoti, yutóxovo ya ata yaneko kaxe 7 de janeiro de 1976, itukóvoiko kapitão ra Alínhu ya Pânanake, koyúhoti emôu “kapitão Manoel Pedro ene turixoa ápeyea rûa kuveuke Pânaná páhoe Coronel Nicolau Horta Barbosa, yaneko kaxe 7 na sevêreiro ya xoenai 1907”. Yanêe ákone kixóvokuhiko ra familia, vo'óku konókoti kutípea emôum ne pahúkutihiko purútuye. Ya koêku ípoyea óvokuhiko ne têrenoe koane hókea kixoku óvoku ne purutuye ya pitivóko. Yanêe turixóvotinemo kuríkea kixoku itúkeovo ne têrenoe, noevokoxo náti, koane kixoku inati itukopeovo.

Roberto Cardoso de Oliveira, poi purútuye simôti Pânanke ihíkaxovoti yoko yutoxoati kixoku itúkeovo ne têrenoe. Énomone ápeino ne koyuhópeti koahati “Os Diários e suas Margens”, koeku inúxoti simo ya Pânanke yaneko kaxena 15 de outubro de 1955, koene yúho: “kiyakáxeke nzimea ya kiyoi kaxe, Luluna njane Toneke vevéseko, ápene Jafet Chaves xefina posto kuxopónoviti ya estação nake Tone” (OLIVEIRA, 2002, p. 193).

Yaneko simo Pânanake, iyúpaxovo ina koe emôum:

Koekuti simôati ra ípuxovoku inúxoti noixone kutí koe kali vila. Eneponehiko ovokuti koxerere kixokoko, xané kixoti rûa yoko hánaitinoe kuarterão kuveuke ne vípuxovoku kuti koe kurikókuti ndama. Itea ápe kuku ra ipuxovoku, kutí'inoke kúti koeti kali vilana kopénutihiko. Iyusé koye itúkeovo kutipasí

koeti pitivóko, vo'óku anekohiko ovokuti ipóvoti ya tixúluke, homóeti átupe apêti njanelana inonexinovoti rûake, ákoti itunêovoti ya nonekuke ovokúti. Koane noixokono senóhiko ya njanelake komómoti xâne yonoti rûake (OLIVEIRA, 2002, p. 195).

Énomone koe apêe inúxoti simôti ya Pânanake: noixokono kixoku óveahiko ne ovokúti yoko kixoku itúkeovo kutíkoiyea pitivóko, énomone iyúpaxeovokono, áko'oneoxo noixokono ápeyea internet ya ihíkaxovokutike, ápeyea telefone, televisão, kuti koeneoxo itukeovo itátane pítivokona Kidávana.

Enepone ko'óvokutihiko Pânanke kuti koene kuveu pitivóko ovohiko, kuteanehikomaka apêti kuveu óvoku kuteati koeku ákoti topi kó'iyevovoku itukéti kohépitinoe, énomone kó'ino ne Lefebvre:

Énepo koati nokonéti ápeyea ya kuveo pitivoko énomone kuteati úne, yúku, gás, kuteanemaka carro, televisão, koane ipovótihiko ituke plástico, inámati ípovohiko kuveo óvoku, vo'óku énomone koati nokonéti hiko motovâti ko'itukeyea. Itea anekomaka ne kohépitihiko poinuhiko nokoneti kuteati koeku hiyokéxokuti, poinuhiko itukevo purutuye apêti ya kuveu pitivoko. Kuteanemaka ápemaka yonoku okovohiko kuteati ápeyea koyonôati, koati nókone ya kuveu pitivoko. Itea enepone homoehou koane árunoe ako oriko éxo'okeova ne kuveu pitivoko. (LEFEBVRE, 1969, p. 17).

Anêkomaka yúku kohápuikoti rûa, koane ovokútihiko koane enepone ko'óvokutihiko ako tópi kó'iyevovoku ivú'e yoko ne inámatihiko xâne hane oyókohiko motocicleta motovâti ivú'ixea yonoti xapakuke vípuxovoku koane ya itukeke ainovo éesai êho koitúkepono xapa arékoti maçã ya Rio

Grande do Sul.

5. Vévoe ya kixoku vitúkeovo yâne kixókonoku itúkea óvohikoku

Eneporá ihíkavoti hane so'ixo vévoe kixoku vitúkeovo vo'oku kixoku óveahiko ne ovokuti ya vipuxovokuke Pânana. "Ukêatine póhuti sendu xoenae enepone familiahiko évokovohiko vo'óku áko'oyea háka ne kúxoti kixoku óveahiko ne xanê, hoúxo kixotihiko xe'exaxapa koane amóseno xererekuke ne póeheve" (MARQUES, 2002, p. 48).

Kutêati koeku kixoku itúkeovo ne ko'óvokutihiko ya vipuxovoku Pânana, ákoyea ahíkaka ne ovokúti, ukeati xoko óvoku po'eheve énomone kahá'inepohiko ne xe'exaxapa yoko amóseno, motovâti enékea, yúho'ikea enepo konokoa.

Vo'óku ákoyea apáya'ina ne poké'e ako omótova ho'úxo kixea iyenoxapa, yanêe ako itápana huvó'oxea ya koekuti nókone ne xe'exaxapa koane amóseno. Kuteati koeku numíkuxo, koane ihóko apê êho tiuiti itóponea ne kalivónohiko. Poinu évoi yane kuteati koeku ixíkuaku ne óvoku ákoti malikaka ôriti itóponea ne hóvenoeno koane yékoteno motovâti huvó'oxea yane nókonehiko. Enepone nokone éxeahiko ne kalivónohiko ákone ihikaxapa vo'oku ákoya itápana ne ko'éxoneti kuteati yékoteno koane hóvenoeno. Koane ne kalivónohiko ákone katarákoati apé nókone ka'arine, ohokínoati, koane xoko sêno ipuhíkoti hûra, xoko kali xe'exa ne sêno ínati ipuhíko hûra, koati nókone ne sêno yoko uhá koeti iyenoxapa.

Ya xoko hánaiti familiana, kónoko xomoyea simókokoko ne ko'ovokutihiko vo'oku énomone kixó'vohiko ne ákoti yumaxapu iyéno. Yane xapákuke familiahiko noixoako úti koane ápeko ne íhaxone Mauss, vo'óku

poréxokoko iparáti, itea kónokoa ápeyea sa'íkovope kuteati koeku emômum: "poréxoa, namúkea, koyo ápeyea poi koekuti poréxopake esaí ne ípara", vo'oku énomone kixókono apêe ípara ne xâne (MAUSS, 2003, p. 200).

Enepone poréxea, namúkea, koane ápeyea poréxopake vo'okune iparáti, kótiu'iko ko'íyononeukoko koane káxunako itúkeovo inikone, vo'oku ákoyea omótovokoko ókovo ne xanéhiko. Esa''íkopovone kixokonoku óveahiko ne ko'óvoku ya vipuxovokuke êno kali uké'eyea ne poréxoti apêe êho.

Eneponehiko têrenoe kónokoa opósikea kixoaku motovâti éxea óvea yane páhuinokono kixoku óvoku, motovâti ápeyea koyonoâti, vo'óku inámati imókovoku, vo'oku SPI ene xomó koyovêa, noixóhexoa, koitóponoa kotíveti enepo pahukovo ne kopénoti. Yanêe enepone óvohikoku kopénoti, hane éxeakono ya xapakuke purútuye itúkeovo óvohikoku xâne oposíkoti ko'ítukeku. Énomone kutí'ino simohikoti ne purútuye oposíkoti xâne motovâti ko'ítukeyea ya oyonókutike, xapakuke úsinahiko, kó'oyene enepora hóyehohiko xapa kásati yonone arékotihiko maça ya região sul do Brasil.

Po'ínu ákoti koati unátiyeya xapákuke têrenohiko, enóne xanéhiko apêti inikone purútuye koane kalivonohiko kahá'ati purútuye yanêe ákotine sikâ koyúhoyea vemômum kuteati kixoaku Serviço de Proteção aos Índios, ákoyea sika koyúhoyea emômum têrenoe ya kuveuke ihíkaxovokuti, vo'oku itúkeovo yeno xefi itukóvo ihíkaxoti. Yane ihíkaxo kalivónohiko, emômum purútuye veko emômum, itea ra kalivonohiko ihíkaxovoti ainovo ákoti éxa koyúhoyea emômum purútuye, yanêe akó exa emômum ne ihikaxoati sêno purútuye. Hinókokuke eneporá kalivónohiko ihíkaxovoti ipúhikopeane

ihikaxovokuti vo'oku ákoa éxa emôum ne ihíkaxoati.

Poinu ákoti aunati póreo ne itátane poké'e, kuteâti koeku kavâne úkeaku uhá koeti nókone têrenoehiko. Énomone kó'ino ne Gallais (1977) koyûhoa, enepone "hóyeno noixôa ne kúveu mêum, éxoá háxakexea yusíkoti itúkeovo kalíketinoe, ítoa ínixeá". Énome koe xapákuke têrenoehiko, vo'oku mekúke ako sikákana opósikea poi únati poké'e motovâti nówokoxea óvoku, kixoku óvea, nóyeva, vo'oku énomone ukínoa nîka uhá koetine familia apêti soko vipuxovokuke.

Ako novo omótova nówokoxea óvoku isáne koene óvoku pêno kutêati koeku mekúke, vo'ókuke ne kavâne ákapeteake óvokuti éne novo óvo, koane ako tópi nonehiko yane kindanake ovokúti motovâti nîkeokono. Koane ápemaka noneti motovâti ikó'itukexeono ya konokónotike kuteâti koeku heve névoa, vékoyono névoa iná itixókono motovâti itukeono tûiti, ho'êti yoko nipúku. Ya koeku uke'éyevane ne névoa koanemaka ákoyea itukoti tûiti koanemaka ákoyevane exôati itúkea, koanemaka ákonemaka ihíkaxoati itúkeokono ne tûiti.

Koane pahútihiko ako akáha éxea ne kúxoti éxone kopénotihiko ovohíkoti yane vipuxovoku Pananake. Itea êno éxone kuteâti koeku poké'e éxoá itukeovo unáti ya xapakuke nonéti, énomone koino ne yutóeti:

Ukeati xoko éxea ko'ítukeyea poké'e ne kopénotihiko kuteanemaka koeku éxea unáko poké'e ya xoko noneti. Yusíkoti óvea xapa êno mopôti ou xapa êno laká'iti poké'e. Êno kóiyevovoku ne poké'e koane êno kixoku lálihonoé itúkeovo yoko kixóekone, ákotimaka hi'ime kó'iyeva exôati (CORREA, 1995, p. 34).

Enepone têrenoehiko ká'aye

éxeokono itúkeovo kúxoti isó'ekovoti, koane éxoti kó'iyevovoku poké'e, koane kálíhunoe ákoyea tópi kixóvoku kó'iyevovoku ne poké'e; ovânehiko xokoyoke ne páhuinoa SPI itúkea pêno noixonehiko ákoyeamo aunati óvea vo'oku ápeyeva rûana, yoko xané kixoti hánaitinoe kuadrahiko yane vipuxovoku. Uá koeti ne páhuinokono kixoku itúkea pêno êno vekoku ákoti aunati kuteâti koeku itúkea kavâne koane xoko óvoku pêno.

Énomone yanêe kuteâti ne yutoeti, "ako malika koane kutea ákoti hinókoku exómoyea koyusea ne óvokuhiko koane exómoyea kóyusopeovo, koane kaunakopeovo motovâtiunátiyeva óvea yane itátatane poké'e" (CORREA, 1995).

Yanêe noixovonehiko koeku yane itátaneke poké'e, opósikone koekuhiko motovâti ápeyeva ituke ou kaunakea poi itukéti motovâti ápeyeva ukínoaku ne kali nîka. Énomone kutí'ino ipuhíkeati Pânana motovâti itúkoponea isáne ya po'ike poké'e kuteati koeku Kali Lâvona, ainóvohiko ipúhíkeati Pânana. Ápene ipokópovati yane kúxoti kavâvane turixovotínemo poi vipuxovoku Kali Lâvona. Énomone koehaino Kali Lâvona vo'oku apêti kali lâvona inú'ehiko ne inuxoti simohikoti.

Poinu óvoku kavâne énomone koahati Hopunó'evoti Úne, ainovomaka íhahiko Pânana itukopono isáne. Hêu koeti yupóniti píhohikea ya kiyoi kaxe ínati kayukopovo ya Pânanake. Ehánepo ípokovo yane hopúnóevoti úne, koehaenoake vo'oku apêti uke úne yanêe ho'opûu koyeti oevo.

Enepora Pânana inâ turixovo ne poinuhiko kavâne, imokókuti itukovo mekuke, tuku kixoti ipohikopeovo ne apêti isane po'ike poké'e, vo'oku itúkotinehiko óvoku yane kavanéke. Itea úne koati inúxopi konokóvoti yane

inámati ipuxovoku, vo'oku ako tōpi itukovoke ne ũne. Itukóvone inámati ípuxovoku ákone yúha'ixa SPI koekuti kixoku ímea óvoku ne pēno koane koekuti óvoku isáne énomone kixoa ikoitukixea ne poké'e.

Vitukínoa visóneu enepone vévoe ikene póhu sendu xoena páhukea SPI, yaneko kahaâ ípokea kixoku itukeovo tērenoe. Vo'oku kixinoakeneye ikutixatimo uké'eti ne kopénotihiko, pahúkinoake itúkea pēno kuti koeti ituke purútuye óvoki ya kuveu pitivoko. Vo'ókuke ne pahúkotihiko ovotiya SPI, hane opósikino kixoa úsa'ixea kopénoti itúkopeovo purútuye ou éxea yúhoixea itukeovo purútuye, vo'oku anahíxapa éxoane kixovokumo.

Énome itúkinoa kali itátane poké'e vo'oku isoneuke ne purútuyehiko pihópeahiko ne tērenoe ya pitivoko. Énomone ako'oino apayaina ne poké'e, poinumaka koekuti ákoti itukinahiko isóneu ákoyea ípúhikea tēnoehiko ya ípuxovoku, itea akomaka itukinahiko isóneu xu'ínayeamo ne xanéhiko ovâti ne poké'ixa ke ũti. Enoné'e xanehiko póimaka ituketi vo'oku ákoyea apáyaina ne poké'e, itea motova vitúkinoa visoneu ũti tērenoe koeku kixó'oviku ne pahuinovi SPI vitukea. Motova vitukinoa visóneu noixoa ũti ne inamati kixoku vitukeovo, kuteâti emôum Correa (2009), koyúhoti yútoe Milton Santos (1985) – énepone poké'e konókotu komómeokono ákoti tōpi kixoa komómea. Motovâti éxea:

Ákoti omotóva noixeokono ya vukekuke koekuti kóiyevoku koekuti. Póhuti ovokúti, póhuti óvohikoku xanéhiko yane pitivókoke, itea háxaka koe óvohikoku koane háxaka koe itóvoku, koane hirere kixokoko motovâti ákoyea kurikaka koane motovâti ákoyea páhuxapu, vo'oku pahúxapu ákomo itoponoati namúkea koe yutoe ra (CORREA, 2009, p. 28).

Eneporá hinokoku ihíkavoti noixokono enó'iyea ákoyea tōpi kixopovoku ra vitúkeovo, kuteati kixoku kúxoti éxoneti opósikea inámati únati poké'e, oposikinoati ne hánaiti familiana. Kó'oyene eneporahiko hánaitinoe familia xeókuke Pánana ene óvohikopone hóxopeovo, vîla íhaxopeovonehiko.

Énepone kukukeke ne Pánana, óvohikoane ne kalíketinoe familiana ou poínuhiko familiana ípokopovone ya retomadake ou pitivoko ene oponehiko kó'oyene.

Yara kuteati koekuma, anêko koituketi kavâne ya retomadake pihó koeti ina kayukópovomaka xoko ípuxovoku, kuri kixoa ne óvoku pohú simó simó koe, vo'oku anêkoti kali kátarea kaliketinoe hó'openo ako yusíka kuri kixea retomadake, kónokoinoke hú koeponea xoko ipusovoku yanêe pihópotinemaka xoko kúxoti poké'ixa ũti.

Hinókokune ihíkavoti

Motóva komómea ũti, kutâti koêku mapana ne Pánana, enepone inámati kixókonoku koane kixoa éxoekono koépokú kúveuke ne ípuxóvoku kopénoti, enepóne hána'itinoe ko'iyénokokoti kaha'íne kixópokoko póehane ípuxopovoku.

Enepone kúxoti kixoku itúkeovo kopénoti káyukopovone kúveu ípuxovoku kopénoti háne koati óvo xe'ókuke Pánana, ovínoake énomoneko óvo itátane poké'e motovâti ho'úxo koepeahiko ne ko'iyénokokoti, hane opósiko ínixeokono koane exókoati itóvoku ne fámiliana, hane íhaxea ne óvoku yonópoku íha heu koetíhiko motovâti xuná'iyexa, vo'oku enepone hána'iti fámilia kúveu ípuxovoku

kopénoti kixo'êkoti xúnatihiko.

Yára koeku kó'oyene enepone cartografia social éxokoa itukóvotihikoye ne hána'itinoe família kúveu Pânana hára koéhahiko ípuxovoku: Vila Esperança, Vila Mariano, Vila Pedreira, Vila Nova, Vila Hortêncio, Vila Paraíso, Vila Candido, Vila Sobrinho, Vila Baixada, Vila Marques, Vila Bananinha e Jaraguá, enepora hinókokuke haina óvoku hána'itinoe família, ítea énomone ne kali ípuxovoku xâne koehati mbairo, nóxeokonoku, itukóvotimakamo ínamati ípuxovoku kopénoti ákoti kuxá'ixa Pânana – turíxovone, vó'oku anêkone inuxínoati xapake natínahiko Pânana.

Yara, kuteâti kixoku ókea ne ovokútihiko kaúsoyu'ixo kixoku itúkeovo kopénotihiko, esá'iko kixoku itúkeovohiko kopénoti, vó'oku ike êno xoénae kónoko kó'yuseopeahiko kixoku ko'óvokuyea koane kixoku óvea ne pêno kúveu itátane poké'exahiko.

Xanéhiko

ALMEIDA, Alfredo Wagner Berno de. *Cadernos de debates Nova Cartografia Social: conhecimentos tradicionais na Pan-Amazônia*. Manaus: PNCSA/UEA Edições, 2010.

ALTENFELDER SILVA, Fernando. Mudança cultural dos Terena. In: *Revista do Museu Paulista*. Nova Série. Vol. III. São Paulo. 1949.

ELOY AMADO, Luiz Henrique. *Vukápanavo - o despertar do povo Terena para os seus direitos: movimento indígena e confronto político*. Tese.

(Doutorado em Antropologia). Museu Nacional. Universidade Federal do Rio de Janeiro. Rio de Janeiro. RJ. 2019.

Ata das Lideranças Indígenas da aldeia Bananal nº 10. Aquidauana. MS. 1976.

CORRÊA, Roberto Lobato. *Espaço, um conceito chave da geografia*. In: Geografia: Conceitos e temas. CASTRO, Iná Elias de, GOMES, Paulo César da C; CORRÊA, Roberto L. (Orgs.). Rio de Janeiro: Bertrand Brasil, 1995, p. 15-47.

LUCIANO, Gersem dos Santos. *O Índio Brasileiro: o que você precisa saber sobre os povos indígenas no Brasil de hoje*. Brasília: Ministério da Educação, Secretaria de Educação Continuada, Alfabetização e Diversidade; LACED/Museu Nacional, 2006.

MAUSS, Marcel. *Sociologia e antropologia*. Cosac & Naify. São Paulo. 2003.

OLIVEIRA, Roberto Cardoso de. *Os Diários e Suas Margens*. Brasília. UNB. 2002.

PEREIRA Levi Marques. *Os Terena de Buriti: as formas organizacionais, territorialização a identidade étnica*. Dourados. MS. Editora UFGD. 2009.

VARGAS, Vera Lucia Ferreira. A dimensão sócio-política do território para os Terena: *asaldeias nos séculos XX e XXI*. Tese. UFF. Niteroi. Rio de Janeiro. 2011.